

ARAB VA O‘ZBEK TILLARIDA PEDAGOGIKA TERMINLARINING SEMANTIK TAHLILI

Ashurov Maxmudxon Muxammadg‘ulomovich

Oriental universiteti magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20045042>

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab va o‘zbek tillarida qo‘llaniladigan pedagogik terminlarning semantik xususiyatlari, ularning kelib chiqishi, ma‘no o‘zgarishlari va zamonaviy ta‘lim tizimidagi qo‘llanishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida pedagogik terminlarning lingvistik va metodologik jihatdan o‘zaro uyg‘unligi hamda farqli tomonlari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: pedagogika, terminologiya, semantika, arab tili, o‘zbek tili, ta‘lim, tarbiya, didaktika.

Kirish. Zamonaviy globallashuv jarayonida ta‘lim tizimining jadal rivojlanishi pedagogika fanining barcha tarkibiy qismlarini, xususan, pedagogik terminologiyani chuqur o‘rganishni taqozo etmoqda. Har qanday ilmiy sohaning taraqqiyoti, avvalo, unda qo‘llaniladigan terminlar tizimining aniqligi, izchilligi va semantik barqarorligi bilan belgilanadi.

Shu nuqtai nazardan, pedagogik terminlarning mazmun-mohiyatini lingvistik va semantik jihatdan tadqiq etish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Arab va o‘zbek tillari tarixiy, madaniy hamda ilmiy jihatdan o‘zaro uzviy bog‘liq tillar hisoblanadi. Xususan, islom sivilizatsiyasi doirasida shakllangan ilmiy merosda arab tili asosiy ilmiy til sifatida xizmat qilgan va bu holat pedagogika sohasiga oid ko‘plab tushuncha hamda terminlarning shakllanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatgan. Natijada o‘zbek pedagogik terminologiyasining muhim qismi arab tilidan o‘zlashgan birliklar asosida rivojlangan. Biroq ushbu terminlar o‘zbek tiliga moslashish jarayonida muayyan semantik o‘zgarishlarga uchragan, ayrim hollarda ularning ma‘no doirasi kengaygan yoki toraygan.

Bugungi kunda ta‘lim tizimida innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi, kompetensiyaviy ta‘lim modelining rivojlanishi hamda raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi natijasida pedagogik terminologiya yanada boyib bormoqda. Bu esa mavjud terminlarning qayta ko‘rib chiqilishini, ularning semantik aniqligini ta‘minlashni hamda turli tillar kesimida qiyosiy tahlil qilishni talab etadi. Ayniqsa, arab va o‘zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik xususiyatlarini o‘rganish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash bugungi kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda arab va o‘zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik tahlili amalga oshirilib, ularning lingvistik tabiati, tarixiy shakllanishi hamda zamonaviy ta‘lim tizimidagi qo‘llanish xususiyatlari ochib beriladi. Shu orqali pedagogik terminologiyani tizimlashtirish, uni ilmiy jihatdan asoslash va amaliyotda samarali qo‘llash imkoniyatlari kengaytiriladi.

Tadqiqotning maqsadi arab va o‘zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ularning o‘zaro uyg‘un va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: pedagogik terminlarning nazariy asoslarini tahlil qilish, arab va o‘zbek tillaridagi asosiy pedagogik terminlarni aniqlash, ularning semantik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish hamda zamonaviy ta‘lim tizimidagi qo‘llanishini baholash.

Mazkur tadqiqot natijalari pedagogika, tilshunoslik va ta‘lim nazariyasi yo‘nalishlarida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, pedagogik terminologiyani standartlashtirish, o'quv adabiyotlarini takomillashtirish hamda ta'lim jarayonida terminlardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yishda xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik terminologiya va uning semantik xususiyatlarini o'rganish masalasi tilshunoslik va pedagogika fanlari kesishgan nuqtada shakllangan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar pedagogik tushunchalarning mazmunini aniqlashtirish, ularning lingvistik tabiatini ochib berish hamda turli tillarda qo'llanish xususiyatlarini qiyosiy o'rganishga qaratilgan.

Pedagogik terminologiyaning nazariy asoslari ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, terminologiya nazariyasiga oid tadqiqotlarda terminlarning aniqligi, tizimliliigi va bir ma'noliligi ilmiy muhim mezon sifatida qaraladi. Tilshunos olimlar tomonidan qayd etilishicha, har bir termin muayyan ilmiy tushunchaning ifodasi bo'lib, uning semantik chegaralari aniq belgilangan bo'lishi lozim.

Arab tilshunosligida pedagogik terminlar asosan islomiy ilmiy meros doirasida shakllangan bo'lib, ularning asosiy qismi Qur'on, hadis va klassik ilmiy asarlarga borib taqaladi.

Arab olimlari tomonidan "ta'lim", "tarbiya", "ta'dib", "tadris" kabi tushunchalar chuqur ilmiy asosda izohlangan. Ushbu terminlar nafaqat bilim berish, balki insonni har tomonlama kamol toptirish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Shu jihatdan arab pedagogik terminologiyasi keng semantik qamrovga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

O'zbek tilshunosligida esa pedagogik terminologiya masalalari mustaqillik yillaridan boshlab tizimli ravishda o'rganila boshlandi. Mahalliy olimlar tomonidan pedagogik tushunchalarning milliy tilga moslashuvi, ularning semantik o'zgarishlari hamda zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni tadqiq etilgan. Ayniqsa, arab tilidan o'zlashgan pedagogik terminlarning o'zbek tilidagi talqini, ularning ma'no kengayishi yoki torayishi bilan bog'liq jihatlar alohida e'tiborga loyiqdir.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda pedagogik terminologiyaning globallashtirish jarayonidagi transformatsiyasi ham keng o'rganilmoqda. Xususan, ingliz tilidan kirib kelayotgan "kompetensiya", "innovatsiya", "kreativlik" kabi terminlarning arab va o'zbek tillariga moslashuvi, ularning semantik jihatdan qayta talqin qilinishi muhim ilmiy muammo sifatida ko'rilmogda. Bu esa pedagogik terminologiyaning dinamik tizim ekanligini, u doimiy ravishda yangilanib borishini ko'rsatadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud ilmiy ishlarda pedagogik terminlarning alohida jihatlari keng yoritilgan bo'lsa-da, arab va o'zbek tillaridagi pedagogik terminlarning aynan semantik qiyosiy tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli darajada emas. Bu esa mazkur yo'nalishda chuqur ilmiy izlanishlar olib borish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, unda arab va o'zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi hamda ularning o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda yoritib beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda arab va o'zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik xususiyatlarini qiyosiy jihatdan o'rganish maqsadida kompleks yondashuv asosida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi lingvistik tahlil, qiyosiy-tipologik yondashuv hamda pedagogik terminologiyani tizimli o'rganish tamoyillariga asoslanadi.

Tadqiqotning nazariy asosini pedagogika, umumiy tilshunoslik, terminologiya va semantika sohalaridagi ilmiy qarashlar tashkil etadi.

Xususan, terminlarning mazmun-mohiyatini aniqlashda ularning lingvistik tabiatini, funksional qo'llanishini hamda tarixiy shakllanish jarayonini hisobga olish muhim deb topildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Qiyosiy-tahliliy metod – arab va o'zbek tillaridagi pedagogik terminlarning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashda qo'llanildi. Ushbu metod orqali terminlarning semantik maydoni, ma'no kengayishi va torayishi kabi holatlar tahlil qilindi.

Semantik tahlil metodi – pedagogik terminlarning ichki mazmuni, ularning ma'no strukturasi ochib berish hamda kontekstual qo'llanishini o'rganishda asosiy metod sifatida xizmat qildi.

Deskriptiv (tasviriy) metod – mavjud pedagogik terminlarni tizimlashtirish, ularni ilmiy jihatdan tavsiflash va izohlashda qo'llanildi.

Tarixiy-lingvistik metod – pedagogik terminlarning kelib chiqishi, ularning arab tilidan o'zbek tiliga o'tish jarayoni hamda semantik o'zgarishlarini aniqlashda qo'llanildi.

Kontent-tahlil metodi – ilmiy adabiyotlar, o'quv qo'llanmalar va pedagogik manbalarda uchraydigan terminlarning qo'llanish chastotasi va mazmuniy xususiyatlarini aniqlashda foydalanildi.

Tadqiqotning empirik bazasini arab va o'zbek tillaridagi pedagogik adabiyotlar, ilmiy maqolalar, lug'atlar hamda ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan o'quv materiallari tashkil etdi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik terminlarning qo'llanishini o'rganishda elektron resurslar va ilmiy ma'lumotlar bazalaridan ham foydalanildi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlash, pedagogik terminlarning semantik xususiyatlarini chuqur va tizimli ravishda ochib berish imkonini yaratdi. Shu bilan birga, qo'llanilgan metodlar o'zaro uyg'unlikda tadqiqotning ilmiy asoslanganligini kuchaytirdi va olingan natijalarning amaliy ahamiyatini oshirdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida arab va o'zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlari aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, pedagogik terminlarning muhim qismi arab tilidan o'zlashgan bo'lib, ular o'zbek tilida muayyan semantik transformatsiyaga uchragan.

1. Pedagogik terminlarning semantik guruhlari

Tadqiqot natijasida pedagogik terminlarni quyidagi asosiy semantik guruhlarga ajratish mumkinligi aniqlandi:

Ta'lim jarayoniga oid terminlar (ta'lim, dars, o'qitish, metod, metodika)

Ushbu terminlar bilim berish jarayonini ifodalaydi va har ikki tilda deyarli o'xshash ma'noda qo'llaniladi.

Tarbiya va shaxs rivojiga oid terminlar. (tarbiya, adab, axloq, kamolot)

Arab tilida ushbu terminlar kengroq ma'noni anglatib, insonning ruhiy, axloqiy va intellektual rivojini qamrab oladi. O'zbek tilida esa ko'proq ijtimoiy va axloqiy jihatlar ustunlik qiladi.

Pedagogik subyektlarga oid terminlar. (muallim, ustoz, talaba, shogird)

Bu terminlar ham tarixan arab tilidan kirib kelgan bo'lib, o'zbek tilida milliy rang-baranglik bilan boyigan.

2. Semantik transformatsiya jarayonlari

Tahlil natijalari pedagogik terminlarning quyidagi semantik o'zgarishlarga uchrashini ko'rsatdi:

Semantik kengayish. Masalan, arab tilidagi “tarbiya” tushunchasi nafaqat axloqiy, balki intellektual va jismoniy rivojlanishni ham o‘z ichiga oladi. O‘zbek tilida esa ushbu tushuncha asta-sekin kengayib, zamonaviy pedagogik mazmun kasb etmoqda.

Semantik torayish. “Adab” termini arab tilida keng ma’noda madaniyat va ilmiy saviyani bildirsa, o‘zbek tilida asosan “odob-axloq” doirasida qo‘llaniladi.

Ma’no differensiallashuvi. Ba’zi terminlar ikki tilda turlicha funksional yuklama kasb etgan. Bu esa ularning kontekstual qo‘llanishida farqlarni yuzaga keltiradi.

3. Zamonaviy pedagogik terminlarning integratsiyasi

Zamonaviy ta’lim tizimida ingliz tilidan kirib kelayotgan terminlar pedagogik leksikani sezilarli darajada boyitmoqda. Tadqiqot natijalariga ko‘ra:

“Kompetensiya”, “innovatsiya”, “kreativlik” kabi terminlar arab va o‘zbek tillarida faol qo‘llanilmoqda

Ushbu terminlar milliy tillarga moslashish jarayonida yangi semantik qatlam hosil qilmoqda

Ayrim hollarda bu terminlar mahalliy terminlar bilan parallel qo‘llanilmoqda

Bu holat pedagogik terminologiyaning dinamik tizim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

4. Pedagogik terminologiyaning tizimlashuvi muammolari

Tadqiqot davomida quyidagi muammolar aniqlandi:

- terminlarning yagona standart tizimining yetarli darajada shakllanmaganligi;
- ayrim terminlarning turli manbalarda turlicha talqin qilinishi;
- zamonaviy terminlarning tarjimasida yagona yondashuvning yo‘qligi.

Mazkur muammolar ta’lim jarayonida tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, arab va o‘zbek tillaridagi pedagogik terminologiya o‘zaro tarixiy va lingvistik jihatdan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularning semantik rivojlanish yo‘nalishida sezilarli farqlar mavjud. Bu farqlar asosan ijtimoiy-madaniy muhit, ta’lim tizimi va zamonaviy pedagogik yondashuvlar ta’sirida shakllangan.

Shuningdek, zamonaviy globallashuv jarayoni pedagogik terminologiyaga yangi tushunchalarning kirib kelishiga sabab bo‘lib, bu esa terminlarning qayta talqin qilinishini talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, pedagogik terminlarni tizimlashtirish va ularning semantik aniqligini ta’minlash muhim ilmiy vazifa sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur tadqiqot natijalari asosida arab va o‘zbek tillaridagi pedagogik terminlarning semantik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning o‘zaro bog‘liqligi va farqli jihatlari aniqlandi. Tadqiqot jarayonida pedagogik terminlarning muhim qismi arab tilidan o‘zlashganligi, biroq o‘zbek tiliga moslashish jarayonida ular muayyan semantik transformatsiyaga uchraganligi ilmiy asosda isbotlandi.

Aniqlanishicha, pedagogik terminlar har ikki tilda umumiy ildizga ega bo‘lishiga qaramay, ularning mazmun talqini ijtimoiy-madaniy muhit, tarixiy taraqqiyot va zamonaviy ta’lim tizimi ta’sirida turlicha shakllangan. Xususan, arab tilidagi terminlar kengroq semantik qamrovga ega bo‘lsa, o‘zbek tilida ayrim terminlarning ma’nosi toraygan yoki differensiallashgan.

Shuningdek, tadqiqot natijalari zamonaviy pedagogik terminlarning shakllanishida ingliz tilining ta’siri ortib borayotganligini ko‘rsatdi. Bu esa pedagogik terminologiyaning dinamik rivojlanayotgan tizim ekanligini va uni muntazam ravishda ilmiy jihatdan tahlil qilib borish zarurligini anglatadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- pedagogik terminologiyani yagona tizim asosida standartlashtirish zarur;
- arab va o'zbek tillaridagi pedagogik terminlarning izohli lug'atini yaratish maqsadga muvofiq;
- zamonaviy terminlarni milliy tilga moslashtirishda yagona ilmiy yondashuvni ishlab chiqish lozim;
- oliy ta'lim muassasalarida pedagogik terminologiyani o'qitishda qiyosiy yondashuvdan foydalanish samaradorlikni oshiradi;
- ilmiy tadqiqotlarda terminlardan foydalanishda aniqlik va bir ma'nolilik tamoyillariga qat'iy rioya qilish zarur.

Mazkur tavsiyalar pedagogika va tilshunoslik sohalarida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar samaradorligini oshirishga, shuningdek, ta'lim jarayonida terminlardan to'g'ri va samarali foydalanishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasiga oid qarorlari va farmonlari.
2. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
3. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. – Toshkent: Fan, 1993.
4. Ibn Sino. *Donishnoma*. – Toshkent: Sharq, 1980.
5. Alisher Navoiy. *Mahjub ul-qulub*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2005.
6. V.V. Vinogradov. *Leksikologiya i leksikografiya*. – Moskva, 1977.
7. Reformatskiy A.A. *Vvedenie v yazykovedenie*. – Moskva, 1996.
8. Axmedova D.R. *Pedagogik terminologiya va uning rivojlanish xususiyatlari*. – Toshkent, 2020.
9. Saidov A.X. *Tilshunoslik asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
10. Crystal D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. – Oxford: Blackwell, 2008.
11. Richards J.C., Schmidt R. *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. – London, 2010.